

Tees lint

Stichting Vrienden
van het Museum
van het Boek

Appellavitque lucem
diem, tenebras noctem.

Appellavitque lucem
diem, tenebras noctem.

Appellavitque lucem
diem, tenebras noctem.

Appellavitque lucem
diem, tenebras noctem.

Appellavitque lucem
diem, tenebras noctem.

§ Appellavitque lucem
diem et tenebras noctem.

§ Appellavitque lucem
diem et tenebras noctem.

§ Appellavitque lucem
diem et tenebras noctem.

§ Appellavitque lucem
diem et tenebras noctem.

§ Appellavitque lucem
diem et tenebras noctem.

Boven: De Ruse is de letter van Gerrit Noordzij die voortgekomen is uit de belettering van de paperbacks van de Russische Bibliotheek van Van Oorschot.

Hiernaast: Studievoorbelden van de werktafel.

Onder: Bundel Sonnetten van William Shakespeare, vertaald en van commentaar voorzien door Peter Verstegen. De band en het omslag zijn in 1993 voor Uitgeverij Van Oorschot verzorgd door Gerrit Noordzij.

3

Scriptorium

'... waar geschreven kan worden met de ganzeveer en waar uitgelegd wordt hoe een middeleeuws handschrift tot stand kwam.'

7

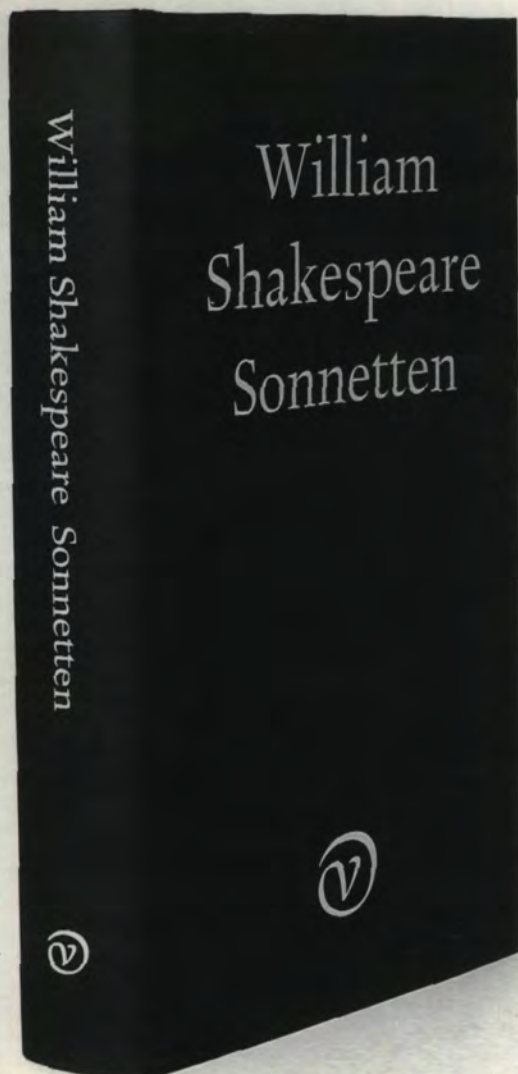
Vale Press

Sommige versieringen zijn fijntjes en haast speels, andere veel meer robuust en sober.

8

Op zijn kop

Hoe kregen de drukkers in de zeventiende eeuw hun boekillustraties zo keurig op hun plaats tussen de tekst zonder registermerken of paskruisen?

Het midden der aarde

Luisteren naar de monologen van Gerrit Noordzij daar heb je niet alleen je oren voor nodig, maar vooral je ogen. Bij haast alles wat hij zegt, pakt hij een boek uit een kast of een schets uit een lade. Of hij grijpt een potlood en tekent zijn betoog. Hij vindt dat hij niets te vertellen heeft, alles staat immers op papier, laat ze maar kijken naar zijn werk.

In zijn atelier in Tuil aan de Waal ligt een steen op de grond met daarin een tekst gebeiteld: 'Hier is het midden der aarde.' Als ik hem vraag wat de functie van die steen is, lacht Gerrit Noordzij: 'Dat is het eerste axioma in de vriendelijke wiskunde van Noordzij, dat luidt: Je kunt wel van standpunt veranderen, maar je ziet de dingen toch altijd vanuit je eigen standpunt. Bij het maken van wetenschappelijke theorieën is het dikwijls vruchtbaar alles om te keren wat tot dusver is aangenomen.'

Vriendendag

Noteert u alvast de datum van de komende vriendendag: 22 juni 1996. Het bestuur hoopt weer vele vrienden in het museum te begroeten. Er zal nu meer ruimte zijn voor de ontvangst gezien de uitbreiding van het museum met het naastgelegen pand. Traditiegetrouw wordt er een ochtend- en een middagprogramma georganiseerd met diverse attractieve activiteiten. Bubba Kuiper zal een inleiding verzorgen over het veilen van boeken. Daarnaast zijn er rondleidingen in het museum, adviseurs voor de identificatie, restauratie en taxatie van uw boeken. Kalligrafen en boekbinders zullen u voorlichten over hun vak. Een margedrukker zal in het Koetshuis voorlichting geven over het drukken van boeken en speciaal drukwerk maken als aandenken voor de bezoekers. Kortom een boekenfeestje dat u niet mag missen. Begin juni krijgen alle vrienden een uitnodiging met een gedetailleerd programma voor de vriendendag toegezonden.

Vragen van lezers

Enkele lezers hebben de redactie er op attent gemaakt dat in het vorige nummer het adres van de *Nederlandsche Vereeniging voor Boek- en Drukkunst* niet vermeld stond. Dit luidt: Leidse-slootweg 4, 2481 KH Woubrugge.

Colofon

Leeslint is een halfjaarlijkse uitgave van de Stichting Vrienden van het Museum van het Boek.
Leeslint wordt gratis gezonden aan hen die zich als vriend van het boek hebben aangemeld.
Alle correspondentie te richten aan de uitgever:
Prinsessegracht 30
2514 AP Den Haag
tel 070 - 346 27 00
fax 070 - 363 03 50

redactie:

Stijn Verbeeck, Den Haag

vormgeving:

Tessa van der Waals, Suzan Beijer, Amsterdam

fotografie:

Piet Janmaat, Voorburg

zetwerk en druk:

drukkerij Mart.Spruijt bv, Amsterdam

eindredactie:

Karel Nijkerk, Amsterdam

ISSN: 0928-2262

oplage: 2500 exemplaren

papier: Acacia 115 grs.

letter: Bodoni Old Face

(Günter Gerhard Lange, 1983)

Bestuurswisseling

Eind 1995 is Drs R.E.O. Ekkart teruggetreden als bestuurslid van de Stichting Vrienden. Na ruim twee decennia bestuurslid te zijn geweest heeft hij zich niet meer herkiesbaar gesteld. Vele jaren heeft de heer Ekkart zich met hart en ziel ingezet voor het Museum en voor de Stichting Vrienden. Steeds is dankbaar gebruik gemaakt van zijn grote kennis van de museumcollectie en zijn deskundige adviezen op het gebied van zowel de oude als de moderne boekdrukkunst. Het bestuur prijst zich gelukkig dat de heer Th. Laurentius, antiquair en een internationaal gerenommeerde deskundige op het gebied van de prentkunst, bereid was de vrijgekomen bestuursplaats in te nemen. Ter kennismaking laat het nieuwe bestuurslid in dit nummer van zich horen in de rubriek Podium op pagina 8. Voor de komende periode stelden mevrouw C. Captein en de heer Drs. G.J. Keyser zich herkiesbaar.

Het bestuur ziet er nu als volgt uit: Dr.K.J.Nijkerk, voorzitter, Drs. G.J. Keyser, secretaris, B.H.J. van Rossum, penningmeester en de leden: mevrouw C.Captein, Prof.Dr. F.A. Janssen en Th. Laurentius.

Weekenddrukwerk

Sinds enige tijd is er regelmatig elke zaterdagmiddag of zondagmiddag een amateurdrukker in het koetshuis aanwezig om aan belangstellenden te laten zien hoe boekdruk of hoogdruk eeuwenlang heeft gefunctioneerd. Er zal gelegenheidsdrukwerk worden gemaakt, waarvan u een exemplaar kunt meenemen. Als u er zeker van wilt zijn of er een drukker aanwezig is, moet u even bellen met het museum.

Nieuw redactiebeleid

In samenspraak met de directie van het museum is besloten de inhoud van *Leeslint*, meer dan voorheen, te richten op de museale activiteiten. De museummedewerkers zullen informatie geven over de collectie, de aankopen, de exposities en andere activiteiten. Op deze wijze hoopt de redactie de band tussen de lezers van dit blad en het museum te versterken. Suggesties en vragen van lezers zijn uiteraard altijd welkom.

Schenkeningen

In 1995 hebben de vrienden het museum een bedrag van f 35.000 geschonken ten behoeve van aankopen die niet konden worden gefinancierd uit het eigen budget van het museum. Op pagina 6 van dit nummer vindt u een toelichting op die aankopen. Tijdens de vriendendag zullen de aankopen worden geëxposeerd zodat u kunt zien wat het museum heeft gekocht dankzij uw contributie. Ook voor het komende jaar heeft het museum een aantal wensen voor aankoop en financiering kenbaar gemaakt bij het bestuur van de stichting vrienden, onder andere voor de inrichting van het nieuw te openen Scriptorium (zie pagina hiernaast). Tijdens de vriendendag hoort u daar meer over. Enkele lezers hebben gereageerd op de oproep in de rubriek 'Boeken gezocht'. Zo kreeg het museum enkele boeken van lezers ten geschenke aangeboden.

Deze giften zijn buitengewoon belangrijk omdat daarmee vervelende lacunes in de collectie worden aangevuld dankzij de vriendenhulp. Ook ditmaal weer een rubriek van gezochte boeken op pagina 6.

Werving nieuwe vrienden

Een actieve vriendenkring is van levensbelang voor elk museum. Dankzij een kring van vrienden kunnen tal van musea zich staande houden, bijzondere aankopen doen, het museale bezit in stand houden en catalogiseren. Het gaat om de handhaving van een nationaal cultuurbezit. Het Museum van het Boek is een klein museum maar met een grote aanhang. Begin januari waren er 1256 betalende contribuanten, studerende, vrienden, begunstigers en patroons. Uiteraard hopen we dat het aantal contribuanten dit jaar zal toenemen. Dankzij de inspanningen van enkele vrienden is het aantal patroons gestegen tot zes. Enkele grote uitgeverijen konden we als patroon verwelkomen en we hopen dat met hulp van de vrienden ook dit jaar nieuwe patroons bereid zijn het museum met een substantiële bijdrage te ondersteunen. Kleine bijdragen, schenkingen en legaten zijn uiteraard ook van harte welkom.

De staatssecretaris van cultuur heeft een aantal musea, waaronder het Museum van het Boek, tienduizend gulden geschonken om de werving te activeren. Met een geschenkkkaart kunt u iemand een aantrekkelijk en origineel (verjaardags)cadeau geven. De betrok-

kene kan dan een jaar lang gratis het museum bezoeken, krijgt *Leeslint* toegezonden en uitnodigingen voor de openingen van tentoonstellingen. Hebt u geen geschenkkkaart in huis? Bel even naar het museum.

Girotel

Het komt nogal eens voor dat Vrienden hun bijdrage overmaken per girotel en dat de administratie dan alleen het gironummer doorkrijgt. Omdat het moeilijk is u op te sporen, verzoeken wij u er op toe te zien dat - ook bij betaling per girotel - uw naam en adres vermeld staan.

Openingstijden

Tijdens de tentoonstelling *De wereld der geleerdheid rond Vermeer* zijn de openingstijden van het museum verruimd. Tot en met 2 juni a.s. zijn die als volgt:

- Van maandag tot en met zaterdag van 9.00 tot 18.00 uur.
- Op zon- en feestdagen van 12.00 tot 17.00 uur.

Na 2 juni 1996 gelden *nieuwe* openingstijden:

- Van dinsdag tot en met vrijdag: van 11.00 tot 17.00 uur.
- Op zaterdag en zon- en feestdagen: van 12.00 tot 17.00 uur.

Op 25 december en 1 januari is het museum gesloten.

De leeszaal is geopend van dinsdag tot en met donderdag van 13.00 tot 17.00 uur en op vrijdag van 9.00 tot 12.00 en van 13.00 tot 17.00 uur.

Miniatuur in een handschrift uit de vijftiende eeuw dat het kopiëren van een handschrift uitbeeldt.

The Doves Press Bijbel

In december 1995 is een voor het museum zeer belangrijke aankoop gerealiseerd die financieel werd mogelijk gemaakt door de Vrienden. Al sinds de oprichting van het museum wordt van één van de toonaangevende Engelse Private Presses – *The Doves Press* – het belangrijkste stuk – *The Doves Press Bible* – node gemist. Tot onze grote vreugde kon deze Bijbel onlangs worden verworven: *The English Bible Containing the Old testament and the New Translated Out the Original Tongues by Special Command of His Majesty James the First.*, Vijf delen. Gedrukt in rood en zwart, initialen ontworpen door Edward Johnston en gedrukt in rood (deel I) en rood en zwart (delen II-V). Folio, 335 x 235 mm., gebonden door de Doves Bindery in perkament, goudstempeling. Hammersmith: Doves Press, 1902 [-1904].

De Doves Press werd opgericht in 1900 door Thomas James Cobden-Sanderson (1840-1922) en Emery Walker (1851-1933). Cobden-Sanderson had nauwe banden met de Kelmscott Press van William Morris. Nadat hij zich aanvankelijk met boekbinden had bezig gehouden, richtte hij zich ook op zetten en drukken. Hij wilde allereerst een nieuwe, ideale letter maken voor de boeken die hem voor ogen stonden. Hij werd door Sidney Cockerell op het spoor gezet van Jenson's romein, die nog door niemand als inspiratie voor een herontwerp was gebruikt. Om deze nieuwe letter te kunnen ontwerpen nam hij les bij de grote kalligraaf Edward Johnston, met wie hij al spoedig vriendschap sloot.

Het werk van de Doves Press was van meet af aan een succes. Zonder enig ornament of illustratie hangt zijn schoonheid geheel af van de helderheid van de letter en de perfectie van

opmaak en drukwerk. Critici hebben later opgemerkt dat de pagina's van de Doves Press het meest vernietigende commentaar vormen op de uitgaven van de Kelmscott Press.

Cobden-Sanderson was een uiterst terughoudende drukker die naar eigen zeggen niets meer wilde dan het zo goed mogelijk overbrengen van de gedachten en beelden van de schrijver. Het was meer deze terughoudendheid dan Morris' uitbundigheid die de weg zou wijzen voor de typografie in de eerste helft van deze eeuw. De eenvoud van de Doves Press is uiteraard bedrieglijk. Johnstons geweldige kalligrafische initialen, zoals de onvergetelijke opening van Genesis in de Bible, zijn zeer geslaagde voorbeelden van het huwelijk tussen kalligrafie en typografie.

Dramatische gebeurtenis

Na twintig uitgaven, in 1909, kwam er een einde aan de samenwerking tussen Cobden-Sanderson en Walker. Reden van de breuk lag in Cobden-Sandersons moeilijke karakter; hij kon nauwelijks met anderen samenwerken. Hun meningsverschillen spitsten zich toe op het gebruik van de letter, *The Doves Type*. Walker was van mening dat *The Doves Type* beschikbaar moest komen voor algemeen gebruik, terwijl Cobden-Sanderson het als zijn persoonlijke en bijna heilige werktuig beschouwde. Na het vertrek van Walker zette Cobden-Sanderson de pers alleen voort. In 1916 kwam hij er uiteindelijk toe de pers te sluiten. Vóór het drukken van zijn laatste *Catalogue Raisonné* gooide hij de stempels en matrijzen van *The Doves Type* vanaf de Hammersmith Bridge in de Thames, en na de voltooiing van deze laatste uitgave verdwenen ook de loden letters in de rivier:

IN THE BEGINNING
GOD CREATED THE HEAVEN AND THE EARTH. (AND THE EARTH WAS WITHOUT FORM, AND VOID; AND DARKNESS WAS UPON THE FACE OF THE DEEP, & THE SPIRIT OF GOD MOVED UPON THE FACE OF THE WATERS. ¶ And God said, Let there be light: & there was light. And God saw the light, that it was good: & God divided the light from the darkness. And God called the light Day, and the darkness he called Night. And the evening and the morning were the first day. ¶ And God said, Let there be a firmament in the midst of the waters, & let it divide the waters from the waters. And God made the firmament, and divided the waters which were under the firmament from the waters which were above the firmament: & it was so. And God called the firmament Heaven. And the evening & the morning were the second day. ¶ And God said, Let the waters under the heaven be gathered together unto one place, and let the dry land appear: and it was so. And God called the dry land Earth; and the gathering together of the waters called he Seas: and God saw that it was good. And God said, Let the earth bring forth grass, the herb yielding seed, and the fruit tree yielding fruit after his kind, whose seed is in itself, upon the earth: & it was so. And the earth brought forth grass, & herb yielding seed after his kind, & the tree yielding fruit, whose seed was in itself, after his kind: and God saw that it was good. And the evening & the morning were the third day. ¶ And God said, Let there be lights in the firmament of the heaven to divide the day from the night; and let them be for signs, and for seasons, and for days, & years; and let them be for lights in the firmament of the heaven to give light upon the earth: & it was so. And God made two great lights; the greater light to rule the day, and the lesser light to rule the night: he made the stars also. And God set them in the firmament of the heaven to give light upon the earth, and to rule over the day and over the night, & to divide the light from the darkness: and God saw that it was good. And the evening & the morning were the fourth day. ¶ And God said, Let the waters bring forth abundantly the moving creature that hath life, and fowl that may fly above the earth in the open firmament of heaven. And God created great whales, & every living creature that moveth, which the waters brought forth abundantly, after their kind, & every winged fowl after his kind: & God saw that it was good. And God blessed them, saying, Be fruitful, & multiply, and fill the waters in the seas, and let fowl multiply in the earth. And the evening & the morning were the fifth day. ¶ And God said, Let the earth bring forth the living creature after his kind, cattle, and creeping thing, and beast of the earth after his kind: and it was so. And God made the beast of the earth after his kind, and cattle after their kind, and every thing that creepeth upon the

The English Bible containing the old testament & the new translated out the original tongues by special command of His Majesty King James the First...
Hammersmith, The Doves Press, 1902-1905.
Boekverzorging: Th.J. Cobden Sanderson en Emery Walker. Bindwerk: Doves Bindery
Decoratie en initialen: Edward Johnston.

'I stood upon the bridge, and I walked to and fro and bethought me of the time when I had crossed and recrossed it in winter, in the darkness, and as the buses brought protection threw the type from the bridge into the river. Then I lifted my thoughts to the wonder of the scene before me, full of awful beauty, God's universe and man's-joint creators. How wonderful! And my Type, the Doves type was part of it.'

TANJA DE BOER

Een middeleeuws scriptorium

Kort voor het verschijnen van het tweede nummer van Leeslint in 1995 werd bekend, dat Rijksgebouwendienst het pand Prinsessegracht 31 had aangekocht ten behoeve van de uitbreiding van het Museum van het Boek. Op dit moment wordt in samenwerking met een architect van Rijksgebouwendienst een verbouwingsplan ontwikkeld, maar het zal zeker nog een jaar duren voordat de plannen kunnen worden uitgevoerd. Het pand mocht in de eerste plaats aangekocht worden, vanwege de klemmende behoefte aan geschikte depot- en werkruimten en het nagenoeg volledig ontbreken van publieksvoorzieningen. Daarnaast openen zich hierdoor ook nieuwe wegen. Zo wordt het op termijn mogelijk de lang gekoesterde wens te realiseren om een (semi)permanente museale presentatie in te richten met een overzicht van de boek- en drukgeschiedenis in de westerse wereld. Bovendien kunnen nieuwe activiteiten ontwikkeld worden die ook het jonge(re) publiek zullen aanspreken. Een van die activiteiten zal (voorlopig) in het buurpand worden onderge-

bracht: een middeleeuws scriptorium voor jong en oud, waar geschreven kan worden met de ganzeveer en waar uitgelegd wordt hoe een middeleeuws handschrift tot stand kwam. De keuze voor dit onderwerp ligt voor de hand. Het Museum van het Boek/Museum Meermanno-Westreenianum beschikt over een van de fraaiste collecties middeleeuwse handschriften van Nederland. In de voorzaal van het museum zijn daarvan voorbeelden te zien. Bezoekers raken vaak gefascineerd door de schoonheid van deze middeleeuwse kunstwerken; de meesten hebben behoefte aan meer achtergrondinformatie, dan de summiere begeleidende teksten kunnen geven. Zeker voor jonge bezoekers is meer uitleg nodig. Wij gingen daarom op zoek naar een ook voor de jeugd aantrekkelijke activiteit om het handgeschreven boek dichterbij te brengen.

Intussen zijn de plannen in een vergevorderd stadium. Met steun van het vsvb-fonds Den Haag en omstreken en van het Dr. Hendrik Muller Vaderlands Fonds zijn medewerkster presentatie Norma de Goederen en projectmedewerkster

Janita van Es begonnen met het uitwerken van een programma. Voorlopig richten wij ons daarbij op de jeugd van omstreeks tien jaar en ouder. Zij kan zich verkleden als monnik en met de ganzeveer in de hand op papier of perkament schrijven. In hetzelfde programma wordt ook een bezoek gebracht aan de vaste expositie in de voorzaal, zodat de handschriften ook in het 'echt' te zien zijn. Zo zullen jonge bezoekers aan den lijve kunnen ondervinden hoe spannend en misschien inspannend het is om met een ganzeveer letters op papier te zetten. Voor deze 'schrijvers' zal in ieder geval niet de verzuiching gelden die een monnik destijds in de marge van zijn handschrift noteerde: *Drie vingers schrijven, het hele lichaam lijdt*.

Omstreeks de zomer van 1996 zal het scriptorium van start gaan met proefsituaties. Na de zomervakantie wordt het scriptorium officieel in gebruik genomen. U krijgt daarover uiteraard nog nadere informatie. Het zal ook voor groepen mogelijk zijn om het scriptorium te bezoeken. Misschien een aardige suggestie als u iets te vieren hebt met een kleine groep van familieleden, vrienden of relaties?

TON BRANDENBARG

BOEKHANDEL SYNTHESE

VERVOLG VAN PAGINA 1

In het feit dat Gerrit Noordzij, één van de belangrijkste hedendaagse Nederlandse typografen, dit jaar 65 jaar hoopt te worden, vindt de redactie van Leeslint een aanleiding om hem en zijn veelzijdig oeuvre eens in het brandpunt te zetten. Hij ging daar niet van harte op in, maar eenmaal in zijn atelier maakt hij ons deelgenoot van dierbare stukken en herinneringen.

We vragen hem waarom hij altijd zelfstandig heeft gewerkt en hij zegt dat in een bureau meestal weinig talent zit. Het echte talent wil zelfstandig zijn en verlaat op den duur het bureau. Wie blijven zitten, zoeken bijna altijd de beschutting en de veiligheid en schuwen het avontuur. Laat daarom nooit iets door een bureau ontwerpen, vraag het aan iemand.

De PTT had lang geleden eens beletteringsproblemen en nodigde een bureau uit om die op te lossen, waarop sommigen verbaasd dachten: de PTT heeft toch contacten met Nederlandse letterontwerpers, waarom raadpleegt zij die niet? Het antwoord luidde: Die zijn maar alleen. Natuurlijk zijn zelfstandige ontwerpers maar alleen. Als er op hen een project afkomt dat te groot is om alleen te behandelen, dan vragen zij een paar collega's om mee te doen. Zo ontstaat er ad hoc een combinatie die op de opdracht is toegesneden. Dat is het beste bureau dat je kunt hebben!

Sommige mensen vinden dat Gerrit Noordzij niet vernieuwend genoeg is. Hij heeft wel allerlei dingen gedaan die mensen vóór hem nooit gedaan hadden. 'Bovendien', zegt hij er zelf over, 'ik weet niet hoe dat met u is, maar als ik iets zie, vraag ik nooit of het nieuw is. Ik kijk of het goed is. Wat is nieuw? Luister nou eens even naar deze muziek (Noordzij draaide een fluitconcert van Bach, sv), die is absoluut niet nieuw. Johann Sebastian liep in zijn tijd al achter om over de criteria van vandaag maar niet te spreken. Toch worden we er allemaal nog altijd stil van.'

Die zucht naar verandering en vernieuwing hangt volgens Noordzij samen met de journalistiek, met de kunstcritiek vooral. De schrijver of spreker schept zijn eigen voorwaarden om iets te kunnen beweren: het moet nieuws zijn, nog nooit eerder gehoord of gezien. Dat maakt hij tot doel van zijn teksten.

Wederkerig

Gerrit Noordzij heeft hele vreemde en vernieuwende dingen gedaan in zijn leven, maar zijn belangrijkste werken zijn toch zijn 'gewone' boeken voor uitgevers. Veel voor Geert van Oorschot, onder meer de uitbreiding van de Russische Bibliotheek toen Salden ermee stopte. Veel mensen vinden dat niet opzienbarend maar wel mooi. In zijn dertig jaren als leraar aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag heeft hij voortdurend jonge mensen geleerd om te kijken. Hij vindt dat iedereen die niet blind is kan zien, maar kijken moet je leren. Alleen wie kan kijken, kan een absolute norm vinden. Noordzij veranderde studenten in ontwerpers, hij maakte er andere mensen van.

Les geven is mooi omdat het iets wederkerigs heeft. Je legt een kiem en kijkt gespannen naar

1

2

- 1 Gevelsteen van boekhandel
Synthese, Lange Voorhout 96
in Den Haag.
- 2 Gerrit Noordzij, *Vergeetboek*,
*De expansie van het boek in
zijn ontwikkeling van leesboek
tot naslagwerk, van rol tot rom*,
Colofon B.V., 's Gravenhage,
1995, binnenwerk gezet uit
de Ruse.
- 3 *Wending*, Jrg. 21 (1966), nr. 9
(nov.) 's Gravenhage,
Boekencentrum 1966.
- 4 Omslag Eduard J.A.M. Hoornik,
Achter de bergen,
's Gravenhage, A.A.M. Stols
1955.
- 5 *Idem*, binnenwerk
- 6 Postzegel 1979, *Unie van Utrecht*.

Iemand had
twee zonen...
13 opstellen over
christendom en
jodendom

een speciaal nummer
van wending
november 1966
prijs f3.90

ED. HOORNIK ACHTER DE BERGEN

BEELDEN

Als alle bergen in het zilver stonden,
bracht angst alleen te zijn ons tot elkaar.
Basaltblokken werden elkaar gewaar
en schreeuwden uit onmenselijke monden.

De dingen die hier hadden plaats gevonden,
werden in spanningsvelden openbaar.
Sterren van meer dan honderdduizend jaar,
ontbloeden of zij voor het eerst ontstonden.

Er gingen telkens schokken door ons heen.
Dan kwamen beelden woordelijk in 'leven,
tot even zoveel blokken aan ons heen.

De meeste zouden het wel gauw begeven;
andere zouden roofoverval op ons plegen.
Eender van lot, bleven wij toch alleen.

16

DE WERELD

Ge naar het dorp toe, werd ons aangezegd.
De wereld ligt daar in het dal beneden;
je hebt haar om een hersenschim gemedend;
morgen wordt er een groot geschil beslecht.

Wij daalden af. Wij stonden op ons recht.
Twee vrouwen kwamen in een deur en deden
of ze ons kenden, wezen op hun schade,
werkzaamelijk. Hun ogen waren echt.

Ze hadden allebei prachtig rood haar;
het viel in lange golven naar beneden.
We grepen er met beide handen naar.

Er klonk gelach. Gedurig vielen stenen.
Net als de bergen door de zon beschenen
lagen wij dood; de hoofden naast elkaar.

17

GERRIT NOORDZIJ IN HET BRANDPUNT

Hier is het midden der aarde

de ontwikkeling. Noordzij is er trots op dat de toonaangevende letterontwerpers in de wereld oud-leerlingen van hem zijn. Behalve zijn beide zonen zijn daar Petr van Blokland, Just van Rossum, Peter Verheul, Jelle Bosma, Albert Jan Pool, Ruud van der Lans en er zijn er nog meer te noemen.

Letter letter

Het mooiste vindt hij om alles zelf te doen: boeken maken met zijn eigen letters, maar ook zelf fotograferen en lithograferen. Het zelf letterontwerpen is het mooiste dat er is. Hij heeft zeven letters op zijn naam staan: *Ruse, Remer, Ruit, Algerak, Burgundica, Tret* en *Kadmos*. 'Als typografen hebben wij in de boekdruk barre tijden meegemaakt,' zegt hij. 'Nu kun je alle letters traploos vergroten of verkleinen, vervormen of naar believen over het papier slingeren. Vroeger kon dat allemaal niet, maar nú, met de moderne technologie kun je dingen maken die aan de volmaaktheid grenzen.' Terwijl hij dit zegt laat hij letterproeven zien die hij gemaakt heeft, één voor Drukkerij Thieme in Nijmegen, prachtig uitgevoerd met een leeslint en een tekst die precies duizend aanslagen telt zodat je een schitterende vergelijking kunt maken van de ruimte die je nodig hebt bij gebruik van de diverse corpors. Nog mooier is de letterproef van de Monophoto 400 van Van de Garde in Zaltbommel met origineel zetsel, een handzaam boekje waaruit je zelf het filmpje met een bepaald type en corps kunt lichten om het op je lay-out

te leggen. Juweeltjes van drukunst zijn het.

Gerrit Noordzij is trots op zijn eigen tijdschrift *Letter letter*, dat in tamelijk kleine kring maar wel over de ganse wereld circuleert, omdat het een uitgave is van de Association Typographique Internationale.

De theorie van het schrift is een luisterrijk boek dat een samenvatting geeft van wat hij in Den Haag met zijn studenten in het eerste en tweede jaar behandelde. De met de hand geschreven tekst en ingetekende illustraties heeft hij zelf op litho gezet en aldus laten drukken. De meester heeft het regelmatig handschrift van de kalligraf, alsof de letters gestoken zijn.

Gerrit Noordzij hakt ook letters in steen en graveert postzegels in staal. Dat laatste heeft hij tenminste één keer gedaan. Het was de eerste postzegel waarvoor hij een opdracht kreeg en dat was tegelijk de laatste postzegel die in Nederland in staal werd gegraveerd: de zegel uit 1979 ter herdenking van vierhonderd jaar Unie van Utrecht. Later heeft hij nog diverse opdrachten voor postzegels gekregen. Wat bijna niemand weet is dat hij bij gelegenheid van het afscheid van één der PTT-directeuren een serie 'valse' postzegels heeft ontworpen, die de man als afscheidscadeau kreeg aangeboden. Later ontwierp hij voor eigen plezier nog postzegels.

Naar het museum

Het is jammer dat wij niet alles kunnen laten zien wat wij in het huis van Gerrit Noordzij hebben bekeken. De illustraties bij dit verhaal zijn,

op de gevelsteen van boekhandel Synthese in Den Haag na, allemaal opnamen van materiaal dat zich bevindt in het Museum van het Boek.

En het is nog maar een bescheiden gedeelte van de tientallen stukken van zijn hand die daar te zien zijn. Behalve de letters die hij heeft gemaakt en de boeken waarvan hij de auteur is of de boekverzorger, bevinden zich in het museum ook ex-librissen van zijn hand, er zijn boekillustraties, boekbanden, stofomslagen en kalenders, er is kalligrafie en er zijn postzegels.

De bijna 65-jarige heeft een solide monument gebouwd dat nooit meer zal vergaan.

STIJN VERBEECK

Aanwinsten

Buchmesse 1995

Tijdens de laatste Frankfurter Buchmesse zijn zeven zeer bijzondere aanwinsten met steun van de Vrienden verworven:

Notaio Giacomo da Lentini / Guido delle Colonne / Pier della Vigna / Rinaldo d'Aquino / Jacopo Mostacci, La Scuola Siciliana, Die Sizilianische Dichterschule, Mittelalterliche Liebeslyrik, Hamburg, CTL Presse, 1994.

Dit is de zesde uitgave van de CTL Presse van Clemens-Tobias Lange. Oplage: 95 + IX + 9 e.a. genummerd en gesigneerd.

Druk van tekst en beeld: Clemens-Tobias Lange

Zeven meerkleurige illustraties in gemengde hoogdruk techniek. Band van deel 1: Thomas Zwang

De band bestaat uit flexibel koper, van binnen en van buiten kleurig met vuur geoxideerd.

Beide banden zijn beschermd door een met vilt gevoerde aluminium-cassette.

Letter, deel 1: Nicholas Cochin romain, handgezet

Letter, deel 2: DTP-Satz QuarkXPress, CTL-Cochin

Letterontwerp: Clemens-Tobias Lange

De teksten in dit boek zijn Middel-eeuwse minnezangen uit de omgeving van het hof van Frederik II, Koning van Sicilië rond 1230. Deel 1 bevat de diplomatische editie naar een handschrift uit de Bibliotheca Medicea Laurenziana. Deel 2 bevat een kritische teksteditie van d'A.S. Avallone en een nieuwe vertaling van T. Eiser-mann, C. Hoch en B. Lill.

Clemens-Tobias Lange werkte na zijn schildersopleiding in Venetië enige tijd in het atelier van Roswitha Quad-flied. Haar invloed op zijn werk is duidelijk merkbaar, hoewel hij niettemin een heel eigen stijl heeft ontwikkeld. Lange is vanaf het begin met veel aandacht en hoge verwachtingen gevolgd. Deze verwachtingen heeft hij zeker waargemaakt. Het museum bezit alle zes uitgaven van zijn CTL Presse.

John Keats Poems, Mainz, Editions F. Despalles, 1995.

Zowel tekst als beeld zijn lithografisch gedrukt door Robert Schwarz op handgeschept papier.

Oplage: 30 ex.

Robert Schwarz (*1951) is een gepassioneerd lithograaf. Waar de meeste kunstenaars bij vlakdruk terugvallen op de hulp van een professionele drukker, is Schwarz zelf de meester, en ziet in het drukproces de aanleiding voor zijn kunst. Hij benut de bijzondere effecten van de lithografie in talloze variaties. Hij maakt eigenlijk hoofdzakelijk unica. Op aandringen van zijn uitgever maakt hij gelukkig ook af en toe uitgaven in kleine oplagen die het museum zich iets gemakkelijker kan veroorloven dan de uiterst fraaie maar kostbare unica.

Network, Aken, Leporello Handpresse Verlag, Karin Innerling, 1995.

Oplage: 20 ex.

Illustraties: xerografieën, foto's

Tekst: boekdruk in rood, blauw en geel

Tekstfragmenten op ingebonden transparant-bladen

Karin Innerling werkt sinds 1984 als boekkunstenaar. Zij werd enige jaren geleden door ons 'ontdekt' op de Buchmesse. Sindsdien volgen wij haar bijzondere werk met aandacht. Meestal maakt Innerling intieme, ver-stilde boeken waarin ze zeer persoonlijke beelden en associaties verwerkt. Ditmaal kochten wij van haar een boek over het fenomeen televisie. Uiterlijk althans wijkt het zeer af van de gangbare verfijning van haar werk, voor ons een reden juist dit boek met extra aandacht te bekijken en aan te kopen.

Mao Tse-Toeng, Über die Praxis, Witzwort, Quetsche, Verlag für Buchkunst, 1995.

Dit is de 22ste druk van het Quetsche Verlag.

Oplage: 110 ex.

Letter: Courier

Tekst drieleurig in zeef-offset en boekdruk gedrukt.

Vormgeving: Chris Rehberger en Reinhard Scheuble.

Illustraties door verschillende kunstenaars.

Dit is de jubileumuitgave van Quetsche ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de uitgeverij. Quetsche Verlag werd in 1985 opgericht als een uitgeverij voor boekkunst en heeft sindsdien ca. twintig boeken uitgebracht. Alle zijn zeer verschillend, maar met zorg en fantasie vormgegeven. Quetsche's uitgever, Reinhard Scheuble (*1946), getoost zich veel moeite de juiste kunstenaars te vinden voor de verzorging van een bepaalde tekst. Scheuble is meesterdrukker aan de Frankfurter Hogeschool voor Beeldende Kunst.

Publius Ovidius Naso, Cephalus und Procris, Hamburg, Otto Rohse Presse, s.a.

Dit is de 35ste druk van de Otto Rohse Presse, 1990.

Oplage: 40 + 85 ex.

Letter: Walbaum-Antiqua, handgezet.

Druk en illustratie: Otto Rohse, hout-gravure

Band: Christian Zwang

Otto Rohse (*1925) geeft al enige decennia lang zelf gedrukte en geïllustreerde boeken uit. De illustraties zijn meestal in koper of in hout gegraveerd. Het museum bezit tot ca. 1989 een vrij volledig overzicht van zijn pers. Uit de daaropvolgende jaren wordt regelmatig werk van Rohse aangekocht om te voorkomen dat lacunes ontstaan.

Uta Schneider en Thomas Dahmen, Jeder wusste, um was es ging, Unica T., Offenbach am Main, 1994-1995.

Oplage: 33 ex.

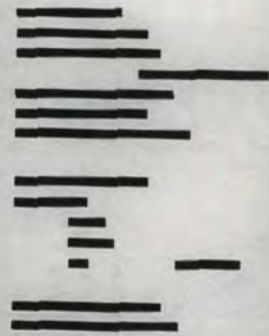
Tekst en illustraties: Uta Schneider en Thomas Dahmen

Illustraties: linoleumsnede en karton-druk.

Band: Ricarda Rau

Uta Schneider maakt deel uit van de Pers Unica T., sinds 1986 werkzaam in Offenbach. Unica T. is een samenwerking tussen zes vrouwelijke kunstenaars. Zij maken zowel gezamenlijk

FREIER VERS

Boven: Gerhild Ebel, *Die neue Versleere*, Berlin, Uwe Warnke Verlag, 1993.

Links: Mao Tse Tung, *Über die Praxis. Über den Zusammenhang von Erkenntnis und Praxis, von Wissen und Handeln*, Witzwort, Quetsche, Verlag für Buchkunst, 1995.

boeken als individueel. Hierdoor is het werk van deze pers bijzonder gevarieerd.

Gerhild Ebel, Die neue Versleere, Berlin, Uwe Warnke Verlag, 1993.

Oplage: 30 + 10.

De geschematiseerde vorm van verschillende soorten tekst is met de hand uit de verschillende pagina's van dit boek gesneden. Hierdoor ontstaat een geestig en verhelderend commentaar op de vorm waarin wij onze schriftelijke uitingen gieten.

Het Verlag Uwe Warnke is gevestigd in het voormalige Oost-Berlijn. Sinds de 'Wende' neemt het museum met belangstelling kennis van de heel specifieke boekkunst die zich achter het voormalige ijzeren gordijn heeft ontwikkeld. Indien mogelijk - de prijzen liggen hoog - kopen wij opvallende stukken aan.

TANJA DE BOER

Boeken gezocht

Dankzij bijdragen van de vrienden kan de collectie van het museum regelmatig met belangrijke aanwinsten worden verrijkt. Elk nummer van Leeslint bevat een lijstje van gezochte boeken, in de hoop dat één van de vrienden de betreffende uitgave(n) in de kast heeft staan en bereid is deze aan het museum te schenken. Van het lijstje uit het vorige nummer van Leeslint is opnieuw één van de gevraagde titels aan het museum geschenken. Hier zijn de nieuwe titels:

- Paul Claudel, *Partage du midi*, Parijs, Société de Femmes Bibliophiles les Cl, 1927 (Van Dijk nr. 109)
- E. Noulet, *Paule Valéry*, Brussel, L'Oiseau Bleu, 1927 (Van Dijk nr. 119)
- John Buckland Wright, *Christmas Cards*, Maastricht, 1931 (Van Dijk nr. 238)

- Guillaume Apollinaire, *la Chanson du mal-aimé*, Maastricht, 1932 (Van Dijk nr. 264)
- W.E. van Wijk, *De Gregoriaansche kalender, Een technisch-tijdrekend-kundige studie*, Maastricht, 1932 (Van Dijk nr. 299).

Als u één of meer van bovenstaande titels wilt afstaan, stelt u zich dan in verbinding met de voorzitter van de Vrienden, de heer K.J. Nijkerk, tel. 020-6797758. U kunt ook een kaartje sturen aan het museum ter attentie van het bestuur van de Stichting Vrienden en met vermelding van het boek en uw naam en telefoonnummer. Dan nemen wij contact met u op. In elk nummer van Leeslint zullen we de resultaten melden van onze actie 'Boeken gezocht'.

Tentoonstellingsnieuws

In 1996 is het een eeuw geleden dat in Engeland de Vale Press werd opgericht. Van 14 juni tot en met 15 september wijdt het museum een tentoonstelling aan deze Pers.

In de tijd waarin William Morris begon met de realisering van zijn drukkersambities had ook de kunstenaar Charles Ricketts (1866-1931) plannen voor de productie van particuliere boekuitgaven. Anders dan Morris besloot Ricketts geen eigen drukkerij in te richten, maar gebruik te maken van de diensten van een bestaand bedrijf, de Ballantyne Press. Ricketts werkte daarin samen met zijn vriend

VALE PRESS

en artistiek bondgenoot Charles Shannon. De naam Vale Press werd sinds 1896 in de uitgaven vermeld. De pers was werkzaam tot 1904. Ricketts is een van de boeiendste ontwerpers van zijn tijd. Al op jonge leeftijd kreeg hij de gelegenheid zich te scholen als houtsnijder, en sloot hij een levenslange vriendschap met zijn medeleerling Charles Shannon. Na hun opleiding betrokken zij in 1887 samen een huis in Londen en ontwikkelden een artistiek programma waarbij Ricketts als illustrator en ontwerper in hun levensonderhoud voorzagen en Shannon zich verder ontwikkelde

als schilder. Zij huurden van de schilder James McNeil Whistler een huis in Chelsea, *The Vale*, waarnaar de pers werd genoemd.

Rust en ingetogenheid

Het eerste boek van de Vale Press, *The early Poems of John Milton* verscheen in 1896 en werd gevolgd door een aantal andere poëzie-edities. Al deze delen hebben een zelfde opbouw, lijkend op die van de Kelmscott Press. Ze hebben geen titelpagina, maar beginnen met tekst op de eerste bladzijde, soms tegenover een illustratie. Deze eerste opening is meestal versierd met gedecoreerde randen, geïnspireerd op plant- en bloemmotieven. Ze zijn lichter en naturalistischer uitgevoerd dan die van Morris.

De uitgaven van de Vale Press kenmerken zich in het algemeen door rust en ingetogenheid, en onderscheiden zich zodanig van de wel zeer gedecoreerde uitgaven van de Kelmscott Press. In het gebruik van decoratieve randen lijkt Ricketts op Morris, hoewel minder in de Vale Press boeken, hoewel ook daar de titelpagina vaak volledig gedecoreerd is. Het grote verschil met Morris is dat de decoratie varieert om bij de tekst aan te sluiten. Sommige versieringen zijn fijntjes en haast speels, andere veel meer robuust en sober. De mooiste Vale Press uitgaven zijn die waar

Lucius Apuleius, *De cupidinis et psyches amoribus fabula anilis*, London, Vale Press, 1901. Boekverzorging, illustratie en decoratie Charles de Sousy Ricketts. Gedrukt bij de Ballantyne Press.

Ricketts' illustraties door de gehele tekst voorkomen. Bijvoorbeeld in *Cupid and Psyche*.

Vale Type

In 1896 komt het eerste eigen lettertype voor de Vale Press gereed: de Vale Type. Er wordt dan nog steeds gebruik gemaakt van de faciliteiten van de Ballantyne Press, maar inmiddels staan Ricketts daar een eigen handpers en een drukker ter beschikking. Vanaf dat moment, een eigen letter, pers en drukker, mogen we spreken van een eigen Pers. In totaal

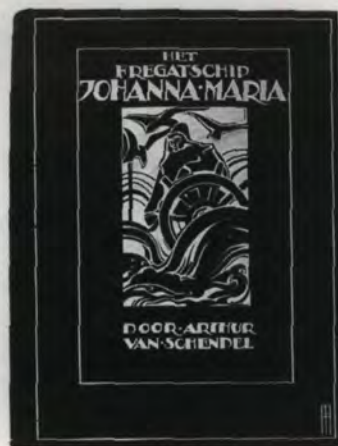
verschenen 46 uitgaven onder het impressum van de Vale Press. Daaronder een Shakespeare-editie in 36 delen waarvan alle aspecten van watermerk tot band door Ricketts waren ontworpen.

De tentoonstelling zal een selectie omvatten van veelal voor Nederland uniek materiaal van de Vale Press. Bij het samenstellen van deze selectie wordt samengewerkt met Ton Leenhouts en Paul van Capelleveen die een bibliografie van de Vale Press voorbereiden.

TANJA DE BOER

Nescio (=J.H.F. Grönloh), *Dichtertje*. De Uitvreter. Titaantjes, tweede druk, Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 1933.

Arthur van Schendel, *Het fregatschip Johanna Maria*, vierde druk, Amsterdam, J.M. Meulenhoff, 1934.

Simon Vestdijk, *Narcissus op vrijersvoeten*, Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 1938.

Josine Reuling, *Intermezzo met Ernst*, Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 1934.

Pieter A.H. Hofman. Sierkunstenaar, boekbandontwerper en glazenier, 1885-1965.

Van 14 juni tot en met 15 september 1996 organiseert het museum een tentoonstelling over het werk van Pieter A.H. Hofman. De tentoonstelling zal voornamelijk gericht zijn op zijn toegepast grafische oeuvre. Centraal staan Hofmans boekbanden.

PIETER HOFMAN

Het museum heeft in 1988 een grote collectie Hofman-bandens verworven, die als uitgangspunt dient voor de tentoonstelling.

Hofman was een belangrijk ontwerper van affiches en boekbanden. Zijn eerste boekband stamt uit 1919 en zijn laatste bandontwerpen zijn de beroemde bandjes voor *Baedecker voor de Huisvrouw* uit 1952. Zijn meest vruchtbare periode vormen de jaren 1920 tot 1930. Hij werkte voor verschillende uitgeverij van wie de belangrijkste J.M. Meulenhoff, A.W. Sijthoff en Nijgh & Van Ditmar waren. Zijn banden kenmerken zich meestal doordat de decoratieve voorstelling gecentreerd op het voorplat is geplaatst, omgeven door een ongedecoreerde rechthoekige rand. Aanvankelijk zijn deze decoraties figuratief, maar in 1924 verschijnt zijn eerste non-figuratieve ontwerp.

Hofmans banden zijn over het algemeen gemakkelijk te herkennen omdat hij ze zo duidelijk van zijn monogram voorziet. Hoewel hij zich als boekkunstenaar voornamelijk met de band bezighoudt heeft hij in een aantal gevallen ook illustraties voor boeken gemaakt.

De tentoonstelling toont de ontwikkeling van Hofmans boekbandkunst chronologisch. Daarnaast wordt aandacht besteed aan door hem ontworpen exlibris, gebruiksdrukwerk voor ondermeer de Gemeente Den Haag en aan zijn affiches. Verder laten wij voorbeelden zien van door hem ontworpen penningen en van etsen van zijn hand, veelal met voorstellingen uit Den Haag en omgeving. Van Hofman is vrij veel origineel ontwerp-materiaal bewaard gebleven. Een selectie daarvan zal op de tentoonstelling te zien zijn. Ook zal aandacht besteed worden aan zijn wandschilderingen, glaspanelen, gebeeldhouwde deurpanelen, wand- en muurplaketten, vloermozaïek, oorkonden, insignes en zelfs aan een scenario voor een 'maskergebarendspel' dat uitgevoerd had moeten worden in De Haagsche Kunstkring, en waarvoor Hofman ook de kostuums en maskers ontwierp. Met dit verrassende en veelzijdige materiaal hopen wij uw aandacht te trekken voor deze getalenteerde, maar enigszins vergeten sierkunstenaar.

TANJA DE BOER

Bandontwerpen van P.A.H. Hofman

Th. Laurentius, sinds kort lid van het bestuur van de stichting *Vrienden van het Museum van het Boek* ontvangt ons op een winterse dag in zijn prachtige huis in Voorschoten: de orangerie van kasteel Duivenvoorde. Daar vlak in de buurt werd hij bijna zestig jaar geleden geboren. Het kasteel speelde in zijn leven een grote rol.

'Mijn eerste kennismaking met prenten', vertelt hij, 'gebeurde op mijn twaalfde jaar. Toen kwam ik hier op kasteel Duivenvoorde en vond daar in de grote bibliotheek een collectie van voornamelijk Franse prenten uit de achttiende eeuw. Ik had een goede relatie met de baron. Hij gaf mij in mijn middelbare schooltijd boeken uit de bibliotheek mee naar huis. Vanaf 1958 heb ik - tijdens de restauratie van het kasteel - de hele bibliotheek gecatalogiseerd. De prentencollectie is helaas verkocht. Van de oude baron leerde ik alles over hoe dat ging met boeken en prenten in antiquariaten en op veilingen.

Papieronderzoek

Mijn hele leven ben ik minder bezig geweest met het boek zelf, maar des te meer met alles eromheen. Van papiermaken, drukken, illustraties drukken tot en met technisch onderzoek van Rembrandt-etsen. Wij hebben een methode ontwikkeld voor papieronderzoek. Dat doen we in samenwerking met het Rijksprentenkabinet. Via dat papieronderzoek is een heel nieuw gebied opengebroken, waar tot nu toe niemand enig idee van had. Tot voor een jaar of tien kon men etsen alleen beschrijven en vaststellen dat iets wellicht een zeventiende eeuwse druk was. Nu kunnen we van de meeste etsen exact het jaar van etsen en het jaar van afdrukken vaststellen aan de hand van nauwkeurig papieronderzoek.

We zijn de stapels papier die Rembrandt in huis had van jaar tot jaar aan het reconstrueren en daar begint een beetje lijn in te komen. Er is nu een stichting, de foundation for paper-research, waar mensen opdracht kunnen geven om een bepaalde ets te onderzoeken. Daar wordt bijvoorbeeld vastgesteld dat Rembrandt een ets in 1641 maakte, maar dat de afdruk van 1653 is. Dat laatste gebeurt aan de hand van die overzichten van zijn papiervoorraden. Voor een gedeelte doe ik dat werk hier in huis. Ik heb daar mijn eigen Röntgenapparatuur voor.

Mijn ervaring als tekenaar en etser speelt daar in een grote rol. Op de academie in Den Haag heb ik typografisch vormgeven geleerd, veel gewerkt met letters zonder daar later concreet iets mee te doen.

Prentkunst heeft mij altijd geboeid. Op een gegeven moment ben ik hier papier gaan maken omdat ik wel begreep dat wij veel te weinig weten van de datering van papier. Wie het papier kan dateren, kan de leeftijd van een prent vaststellen. Wanneer ik een ets van Rembrandt tegenkom met in het papier het watermerk Van Gelder Zonen, dan weet ik dat er iets niet klopt. Daar was de bibliotheek van de baron weer ideaal voor, want daar vond ik boeken uit vijf eeuwen en kon dus vaststellen in welke tijd bepaalde papiersoorten werden gebruikt. Als je maar blijft kijken, dan zie je in de structuur wat de koperzeef in het papier achterliet, dan zie je de ontwikkeling en de perfectionering van het papierscheppen in het papier terug. Zo leerde ik het verschil zien tussen 1680 en 1720. Het be-

Rembrandt van Rijn
(1606-1669),
De drie oosterlingen, ets,
Hollstein 118, 2e staat.

INTERVIEW MET TH. LAURENTIUS

Pleidooi voor dialoog

studeren van watermerken leerde ons natuurlijk ook het nodige. Sinds een jaar of tien ben ik bestuurslid van de 'Paper Publications Society' die nu op mijn adres gevestigd is. De watermerken worden niet meer nagetekend maar ook via de Röntgen-fotografie gereproduceerd.

Verkaveling

Het is frustrerend dat door verregaande specialisatie het hele terrein van de boekkunst steeds verder wordt verkaveld. Het kan niet anders en ik ben er zelf een voorbeeld van: ik herken een boek eerder aan zijn prenten dan aan de auteur of de titel. De mensen die de schilderijen van Rembrandt kennen, weten nauwelijks iets van de etsen en omgekeerd. Boekantiquaren zijn veelal heel andere mensen dan prentantiquaren en schilderijenhandelaren weten doorgaans niets

van tekeningen. Er zou al veel gewonnen zijn als men bereid was naar anderen te luisteren.

Ik heb me zo verdiept in het drukken van illustraties dat ik de hele techniek daarvan beheers. Soms krijg ik te maken met prentenmensen die zich alleen bezighouden met het kunsthistorische deel en niets weten van het drukprocédé. Het komt ook regelmatig voor dat zij een gravure beschrijven terwijl zij niet in de gaten hebben dat het een ets is, want zij zien het verschil niet. In de discussie daarover merk ik dat van tijd tot tijd op kunsthistorische gronden conclusies worden getrokken, die je onmiddellijk kunt weerleggen omdat ze op technische gronden onhoudbaar zijn.

Ik raak er steeds meer van overtuigd dat we ons alleen in de dialoog tussen de verschillende specialismen nog verder kunnen ontwikkelen.'

Rembrandt op zijn kop

'Door experimenteren vind je antwoorden op moeilijke vragen. Al jaren vroegen wij ons af: Hoe kregen de drukkers in de zeventiende eeuw hun boekillustraties zo keurig op hun plaats tussen de tekst zonder registermerken of paskruisen? De letters werden op een boekdrukpers gedrukt, maar de illustratie werd als ets of gravure op een diepdrukpers gedrukt. Nou moet je eens proberen een ongevouwen blad met zestien pagina's over een koperplaat heen te leggen op zo'n manier dat je illustratie precies in die tekst past. Zonder hulpmiddelen lukt je dat niet en die waren er niet. Toen opperde iemand de gedachte dat ze die ets ondersteboven kon-

den hebben afgedrukt. Niemand wilde dat geloven, maar wij zijn gaan experimenteren. Normaal gesproken leg je een etsblad op de pers, daar leg je een vel papier overheen, daar gaat een vilt op en dat draai je door de pers. Wij legden het papier met de goede kant naar boven op de pers, we inkten het koperplaatje en legden dat ondersteboven op het papier en daar ging de wals overheen. Het resultaat was perfect. Je zag iets minder moet in het papier en een grijsstoon van het oppervlak. Dat verklaarde een verschijnsel dat we al in veel zeventiende-eeuwse uitgaven gezien hadden. Wie niets van de techniek weet, komt hier nooit achter.'